

1893'ten 1993'e

Hasan EREN

1889 yılında Sibiryalı, İrkutsklu bir Rus bilim adamı, Nikolay Mihayloviç Yadrıntsev (1842-1894) Kuzey Moğolistan'da, Orhon ırmağı ve Koşo Tsaydam gölü yakınlarında birtakım taş yazıtlara rastlamıştı. Bunlar İsveç kralı XII. Karl ile Deli Petro arasında 1709'da Poltava'da yapılan meydan savaşında Ruslara tutsak düşen Philip Johan Tabbert (Philipp Johann von Strahlenberg)'in 1830'da Stockholm'de çıkan büyük eserinde varlığından söz ettiği Yenisey boyu mezar taşlarında gördüğümüz aynı yazı ile ve tahmine göre aynı dilde yazılmış eserlerdi. Yadrıntsev, Sibirya'da bulunan mezar taşlarının Türklerden kaldığını dile getirmişti. Koşo Tsaydam gölü yakınlarında bulunan yeni anıtlar da onun, bu anıtların Türklerden kaldığı yolundaki inancına yeni bir güç kazandırmıştı.

Yadrıntsev'in çizdiği bir yol plânı üzerine bölgeye derhal iki araştırma kurulu gönderilmişti. 1890'da yola çıkan birinci araştırma kurulunun başında Finlandiyalı Heikel bulunuyordu. İkinci araştırma kurulunu Rus Bilimler Akademisi göndermişti. 1891'de oluşturulan bu kurulda Rus Bilimler Akademisini tanınmış Türkolog Wilhelm Radloff temsil ediyordu. Bu kurullar, Orhon vadisinde bulunan yazıtların kopyasını aldıktan ve bütün kalıntıların resimlerini çektikten sonra hepsini iki albümde yayımlamışlardı.

Finlerle Rusların yayımladıkları bu eserler, bilim adamlarının çalışmalarını büyük ölçüde kolaylaştırmıştı. Özellikle Yadrıntsev'in bulduğu iki yazıt, bu yoldaki çalışmalara büyük katkı sağlamıştı. Yeni bulunan her iki yazıt üzerinde Çince yazılar da vardı. Bunların yardımıyla bu iki taşın hangi ulustan kaldığını anlamak olanağı sağlanmıştı. Bunun üzerine anlaşıldı ki biri 732, öteki 734 yıllarından kalan bu iki yazıt, Çin kaynaklarında eskiden beri bilinen Göktürk hükümdarlarından birinin, Bilge Kağan'ın ve küçük kardeşi Kül Tegin'in anısını yaşatmaktadır. Sonra ele geçirilen bu bilgilere dayanılarak bu yazıtların satırları arasında eski bir Türk dilinin gizlendiği ortaya çıktı. Ne var ki taş üzerindeki Çince yazının, bilinmeyen metnin çevirisi olmadığı da anlaşılmıştı.

Bunun üzerine bilginler arasında bu yazıtları ilk önce kimin dile getirebileceği ve özellikle anlamını kimin ortaya koyabileceği yolunda bir yarış başladı.

Bu yarışa iki büyük bilgin katılmıştı: Danimarkalı Vilhelm Thomsen Kopenhag'da, Alman kökenli büyük Rus Türkologu Wilhelm Radloff ise Petersburg'da yazıtların çözümü üzerinde çalışmaya başlamışlardı.

Bu bilimsel yarış uzun sürmemiştir: 25 Kasım 1893'te Vilhelm Thomsen, Orhon yazıtlarında geçen harflerin ses değerlerini tespit etmişti. Tanınmış Rus bilgini V. V. Rozen, Vilhelm Thomsen'i "Moğolistan yazıtlarının Champollion'u" olarak kutlamıştı.¹

15 Aralık 1893 günü Thomsen, Danimarka Bilimler Akademisine sunduğu bildiriye Orhon yazıtlarını çözdüğünü açıklamıştı. Onun bu yoldaki bildirisi Danimarka Bilimler Akademisi Bulletin'inde 1893'te çıkmıştı. Thomsen, Orhon yazıtlarını 1896'da Helsinki'de Fransızca olarak yayımlamıştı. Bu yoldaki çalışmalarını sürdüren büyük bilgin, 1916'da Turcica başlıklı eserinde yazıtlara ilişkin yeni katkılarını ortaya koymuş, son olarak da yazıtların yeni bir çevirisini Danca olarak yapmıştı.

Thomsen'in, Orhon yazıtlarının anahtarını açıklamasından sonra bu yolda Radloff'un da değerli yayınlar yaptığına tanık olduk. Yaşamının büyük bir bölümünü Rusya Türkleri arasında geçirmiş olan Radloff, yaşayan Türk diyalektlerinin ses ve gramer özelliklerine hâkim olduğu gibi, Türklerin söz dağarcığına ilişkin sağlam bilgi ve gözlemlere de sahipti. Buna karşılık dil bilimiyle uğraşan seçkin bir bilgin olan Thomsen, Türkçe bilmiyordu. Yazıtların çevirisini yaparken ancak eldeki sözlüklerle yetinmek durumunda idi. Bu açıdan 29 Kasım 1893'te Radloff'a gönderdiği Orhon alfabesinin çözümüne ilişkin mektubunda Thomsen, büyük bir alçak gönüllülük göstermişti: "Yazıtların yorumuna ve çevirisine gelince - demişti, ne yazık ki ben Radloff değilim."

Büyük bilim adamlarına yakışan bu alçak gönüllüğe rağmen, eski Türk yazıtlarının bu güne değin yapılan en sağlam ve en güvenilir çevirisini Thomsen'e borçlu olduğumuzu vurgulamak istiyorum. Buna benzer bilimsel sorunların çözümünde sağlam bir bilgi, titiz bir gözlem gücü, sistemli bir düşünce yeteneği gerektiği açıktır. Son çağların en büyük bilimsel buluşunu gerçekleştiren Thomsen, bütün bu yeteneklere sahip olduğunu ortaya koymuştu.

Danimarkalı büyük bilginin eski Türk yazısı ve eski Türk yazıtları üzerinde çalıştığı yıllar, Avrupa'da Türkolojinin bilim dalı olarak gelişmeye başladığı yıllara rastlar. Fransa, Almanya, Macaristan ve Rusya gibi ülkelerde bu alanda birtakım yayınlar yapıldığını biliyoruz. Örneğin Rusya'da 1869-1871 yılları arasında Lazar Budagov "Türk-Tatar Diyalektlerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü"nü yayımlamıştı.

¹ Champollion (1790-1832) eski Mısır hiyeroglif yazısının ana kurallarını tespit eden büyük Fransız bilginidir.

Fransa'da Pavet de Courteille 1870'te "Doğu Türkçesi Sözlüğü"nü çıkarmıştı. Macaristan'da da Armin Vámbéry Çağatayca üzerinde birtakım çalışmalar yapmıştı. Rusya'da Wilhelm Radloff da Türk diyalektleri alanında değerli yayınlar yapmaya başlamış, 1882 [1883]'de "Phonetik" adlı eserini vermişti. Ancak onun "Türk Diyalektleri Sözlüğü" adlı anıtsal sözlüğünün ilk fasikülleri 1888'de çıkmaya başlamıştı. Bu bakımdan Thomsen, çalışmalarında Radloff'un sözlüğünü bütün olarak değerlendirememiştir.

Thomsen, Türk dili alanındaki kaynak ve yayınların azlığına rağmen, eski Türk yazıtlarının yorumlanmasında eşsiz bir başarı kazanmıştır.

Orhon yazıtlarında kullanılan harflerin ses değerleri tespit edilir edilmez Radloff da yazıtların çevirisi üzerinde çalışmaya başlamıştı. Ne var ki onun yaptığı çeviri ve yorumların Thomsen tarafından sık sık tartışıldığını ve yer yer düzeltildiğini görüyoruz.

Thomsen'in "Orhon Yazıtları" adlı eseri 1896'da Helsinki'de yayımlanmıştır. Türklük bilimi alanında klâsik bir değer kazanmış olan bu eserin Finlandiya'da basıya verilmesi basit bir rastlantı olarak değerlendirilemez.

Thomsen, Fin dili üzerinde araştırmalar yapmış ve 1869'da çıkan ilk büyük eserinde German dillerinin Fin dillerine etkisini tartışmıştı. Daha sonra 1890'da da Fin dilleriyle Balt dilleri arasındaki ilişkileri irdelemişti.

Thomsen'in Fin dilleriyle ilgili eserlerinin Danimarka'da çıktığını görüyoruz. Bu açıdan Türk yazıtlarına ilişkin eserinin Finlandiya'da yayımlanması ilginç ve düşündürücüdür.

Avrupa'nın kuzeyinde yer alan Finlandiya, uzun süre İsveç ve Rusya'nın siyasî ve kültürel baskısı altında kalmıştır. Ulusal varlıklarına titizlikle bağlı olan Finler, yabancı baskısına karşı savaş açmak ihtiyacını duymuşlardır. Bu savaşın parolasını Arvidson dile getirmiştir: "İsveçli değiliz, Rus olmak istemiyoruz, Fin kalmak andımızdır."

Bu bilinç Finlandiya'da dil, tarih, etnografya gibi ulusal bilimlerin gelişmesine yol açmıştır.

Komşu ulusların uzun süren siyasî ve kültürel baskısı sonunda Finler arasında derin bir ulusal yalnızlık duygusu yayılmıştır. İşte Finleri bu yalnızlık duygusundan kurtarmak için bilginler, Fin ulusunun uzak geçmişini araştırmak durumunda kalmışlardı. Ancak tarihî kaynakların azlığı veya yokluğu karşısında Fin bilginleri, ana dillerinin tanıklığını değerlendirmekten başka çıkar yol bulamamışlardır. Bu bakımdan Finlandiya'da dil çalışmaları ve özellikle karşılaştırmalı dil bilimi ve diyalektoloji alanındaki çalışmalar birinci plânda yer almıştır.

Bu yolda M. Aleksanteri Castrén (1813-1852) yeni bir çığır açmıştır. Castrén 1838-1849 yılları arasında Finlandiya'nın, Rusya'nın ve Sibirya'nın kuzey bölgelerinde bilimsel araştırmalar yapmıştır.

Gezi ve çalışmalarıyla büyük bir ün kazanmış olan Castrén, 1851'de Helsinki Üniversitesinde kurulan Fin dili kürsüsüne getirilmişse de, sağlığı birdenbire bozulmuş ve yorucu araştırma gezilerinde toplamış olduğu bilgileri bilim dünyasına veremeden ölmüştür.

Üçüncü gezisinden hasta olarak Helsinki'ye döndüğü zaman arkadaşları kendisine dinlenmesini tavsiye etmişlerdi. Genç bilginin arkadaşlarına verdiği cevap düşündürücüdür: "Benim için önemli olan yalnız bir şey vardır. Dünyanın büyük ulusları arasında küçük bir ethnique kalıntı olmadığımızı, dünya nüfusunun altında biriyle akraba olduğumuzu ulusuma ispat etmek istiyorum. Ulusal Fin akımına küçük bir güç katabilirim kendimi mutlu sayacağım."

Castrén bu yolda yalnız bir eser verebilmiştir. 1850'de çıkan bu eserinde Fin, Türk, Moğol ve Tunguz dilleri arasındaki benzerlikler üzerinde durmuştur. Castrén "Altay dilleri" adını verdiği bu diller arasındaki bağları gün ışığına çıkaramamıştır. Ancak ondan sonra yetişen bilginler bu yolda yeni katkılar getirmişlerdir.

Castrén'in "Altay dilleri" adını verdiği diller, sonradan "Ural-Altay dilleri" adını almıştır. Bu büyük dil ailesinin Ural kolunda Fince ve Macarca gibi diller yer alır. Altay kolunda ise Türk ve Moğol dilleri özel bir yer tutar.

İşte Castrén, bu alandaki çalışmalarıyla Fin ulusunu yalnızlıktan kurtarmıştır.

Castrén'in topladığı diyalektoloji örneklerini Anton Schiefner, "Dr. M. Alexander Castrén'in Kuzey Gezileri ve Araştırmaları" adlı dizide değerlendirmiştir (1853-1862). 12 ciltten oluşan bu dizinin bir cildinde Koybal ve Karagas diyalektlerine ilişkin örnekler toplanmıştır (1857). Böylelikle Castrén'in doğrudan doğruya Türkoloji alanında da çalıştığı anlaşılıyor. Onun yalnız Ural dilleriyle yetinmeyerek Türk, Moğol ve Tunguz dilleri üzerinde de çalışması, bilinmeyen birtakım dilleri bilim çevrelerine tanıtmak gibi bir çaba olarak değerlendirilemez. Yurdundan çok uzaklarda yaşayan Türk, Moğol ve Tunguzlarla uğraşan Castrén'in bilimsel bir umudu ve ulusal bir tutkusu vardı: Avrupa'da yalnız kalmış olan ulusunun yakınlarını bulma umudu ve tutkusu.

Castrén'le başlayan bu çalışmalara paralel olarak Finlandiya'da Sibirya yazıtları üzerinde birtakım çalışmalar yapıldığını ve Fin Arkeoloji Derneğinin bu yazıtları bir atlas içinde topladığını gördük. Bilim çevrelerinde büyük bir ilgi uyandıran bu atlastan yararlanılan Otto Donner, 1892'de Yenisey yazıtlarının sözlüğünü bile yayımlamıştır!

Otto Donner, Fin-Ugor dilleri alanında değerli yayın ve çalışmalarıyla ün kazanmış bir bilginidir. Onun bu yolda birçok eser verdiğini biliyoruz. Ancak, Donne-

r'in Fin bilimine yaptığı en büyük hizmet, 1883 yılında Fin-Ugor Derneğini kurmasıdır. Onun kurduğu bu dernek, Finlandiya'da ulusal araştırmaların gelişmesinde büyük bir rol oynamıştır. Ancak, bu dernek Fin-Ugor dillerinin sınırları içinde kalmamış, Castrén'in çizdiği plâna bağlı kalarak "Altay dilleri" alanında da araştırma ve yayınlar yapmıştır.

İşte Thomsen'in Türkoloji alanında yeni bir çığır açmış olan "Orhon Yazıtları" adlı klâsik eserinin, Fin-Ugor Derneğinin yayınları arasında çıkması doğaldır. Danimarkalı büyük dil bilgininin Moğolistan ve Sibirya'da bulunan eski Türk yazıtları üzerinde yapmış olduğu daha sonraki çalışmalar da bu derneğin dergilerinde yer almıştır.

Göktürk yazıtlarının değerini daha açık olarak belirtmek üzere Türk dünyasına yakın ulusların en eski yazılı anıtlarını gözden geçirelim.

Örnek olarak Fin dilinin en eski anıtları 1540'tan sonra yazılmıştır.

Macar dilinin en eski anıtının XII. yüzyılın sonunda yazıldığı anlaşılıyor.

Rus dilinin en eski yazılı anıtı olarak XII. yüzyıldan kalma bir destandan söz edilmektedir.

Bu örnekleri artırmak kolaydır.

Eski ve yeni komşularımızın birkaç yapraktan oluşan en eski yazılı belgelerine karşılık biz, XI. yüzyıldan kalma *Divanü Lüğati't-Türk* gibi anıtsal bir esere sahip bulunuyoruz. Kâşgarlı Mahmud'a borçlu olduğumuz bu eser, yabancı ulusların eski yazılı belge ve kaynaklarıyla mukayese kabul etmeyecek kadar zengin bir dil ve kültür anıtıdır.

Ancak, Türk dünyası Kâşgarlı Mahmud'un bu anıt-eseriyle kalmamıştır. Thomsen, bundan yüz yıl önce bize eski Türk yazıtlarını kazandırmıştır. Bu suretle VIII. yüzyılın ilk yarısından kaldığı anlaşılan bu yazıtlar, Türk diline ilişkin bilgilerimizi yeni verilerle artırdığı gibi, Türk tarihi ve Türk kültürü araştırmalarını da yeni katkı ve gerçeklerle derinleştirmiştir.

Bildirimde, başlığın da anlaşılacağı gibi, Thomsen'den başlayarak günümüze gelinceye değin eski Türk yazıtları üzerinde yapılan çalışmaları ana çizgileriyle gözden geçirmeyi düşünmüştüm. Ancak bildirilere ayrılan sürenin azlığı karşısında, bu alanda yapılan yayınların sıralanmasından vazgeçtim, bu yolda emek veren Türkologların adlarının sayılmasının bile kolay olmadığını gördüm. Bu açıdan Thomsen'den sonra eski Türk anıtlarıyla uğraşan Radloff, Melioranskiy, Samoyloviç, Korş, Vladimirtsov, Barthold, Malov, Ramstedt, Kotwicz, Bang, Németh, Räsänen ... gibi Türkologların yalnız adlarını saymakla yetiniyorum.

Ülkemizde bu yolda yapılan çalışmalar üzerinde arkadaşlarım duracaklardır.

Son yıllarda Avrupa'da eski Türk anıtlarına karşı duyulan ilgi bir kat daha artmıştır. Örnek olarak, Çekler (Ljumir Jysl), Polonyalılar (Edward Tryjarski), Macarlar (András Róna-Tas) eski anıtlarımızın bulunduğu yerlerde araştırma ve çalışmalar yapmışlardır. Son yıllarda siyasî şartların gelişmesi üzerine Prof. Ahmet Bican Ercilasun ve Doç. Dr. Osman Fikri Sertkaya gibi değerli arkadaşlarımız da yaptıkları bilimsel gezilerde eski yazıtlarımıza ilişkin yeni bilgi ve gözlemler toplamışlardır.

Bu gün Orhon yazıtlarının okunuşunun 100. yılını kutluyor, bize bu yazıtların anahtarını kazandıran Vilhelm Thomsen'i saygıyla anıyoruz.

Burada küçük bir parantez açalım mı?

Son günlerde gazetelerde çıkan bir habere göre, Ankara Büyük Şehir Belediyesi başkent cadde ve sokak tabelâlarını yenilemeyi kararlaştırmıştır. Başşehrimizde Türk ve yabancı devlet büyüklerinin, bilim ve sanat eserlerinin adını taşıyan birçok sokak ve cadde vardır. Bu bağlamda Göktürk yazıtlarının okunuşunun 100. yılı dolayısıyla Ankara'da bir cadde veya sokağa Vilhelm Thomsen'in adının verilmesi güzel bir değerbilirlilik örneği olur, inancındayım. Vilhelm Thomsen Caddesi adıyla büyük bilgine olan gönül borcumuzu duyurmuş oluruz.

Türk Dil Kurumu 1972'de *Divanü Lügati't-Türk*'ün yazılışının 900. yıl dönümünü kutlamak üzere Ankara'da bir bilimsel kurultay düzenlemiştir. Kurultaya belli başlı Avrupalı ve Amerikalı Türkologların yanında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Türkologları da çağrılmıştı. Bu kurultaydan sonra bize *Divanü Lügati't-Türk* gibi bir eser armağan eden Kâşgarlı Mahmud'un büstünün yaptırılması düşüncesi ortaya atılmıştı.

Bundan yaklaşık 25 yıl önce Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin bahçesinde eski Türk yazıtlarına benzer bir anıtın dikilmesi konusu üzerinde durduğumuzu anımsıyorum.

Daha sonra bu konu Türk Dil Kurumunda da ara sıra gündeme getirilmiştir. Özellikle Türk Dil Kurumunun 1983'te yeniden düzenlenmesinden sonra bu konu Yönetim Kurulunda da dile getirilmiştir. Ayrıca, geçmiş yıllarda başkentimizin büyük bir meydanında eski Türk yazıtlarımıza yer verilmesi düşüncesinin tartışıldığını da anımsıyorum.

Ancak, Atatürk'ün kurduğu Türk Dil Kurumunun bahçesine dikilecek bir eski Türk yazıtı, dilimizin eskiliğini dile getiren düşündürücü bir sembol değeri kazanaacaktır, sanıyorum. Ayrıca, bu yazıtın, büyük kurucumuzun Türk diline ilişkin sözlerine yeni bir güç ve derin bir anlam katacağına da inanıyorum.

Bu inançla bildirim son veriyor, saygılarımı sunuyorum.